

Jacoba van Tongeren

Vrouw in de top van het verzet

Jacoba van Tongeren (1903-1967) was een Amsterdamse verpleegkundige die tijdens de Duitse bezetting duizenden vervolgd het leven redde, maar die desondanks onbekend bleef tot 2015. Ze gaf tussen 1940 en 1945 leiding aan een verzetsgroep bestaande uit circa honderdveertig mannen en vrouwen. Ze bedacht een unieke code voor groepsleden en onderduikers, waarbij letters in cijfers werden omgezet: de groepsleden kenden elkaar alleen bij hun nummer. Zij was in '44-'45 de enige vrouw binnen de top van het Amsterdamse verzet.

Paul van Tongeren heeft een internationaal netwerk van vredesorganisaties opgericht en schreef een boek over Jacoba van Tongeren.

Pas zeventig jaar na de bevrijding (in 2015) is Jacoba's levensverhaal bekend geworden. Drie jaar eerder stuitte Paul van Tongeren (een neef van Jacoba) in een Haags archief op de memoires van zijn tante. Die hadden daar vijftig jaar gelegen. Jacoba's ervaringen van tijdens de oorlog bleken indrukwekkend. Hij bewerkte de handgeschreven teksten tot een boek: *Jacoba van Tongeren en de onbekende verzetshelden van Groep 2000*. Het eerste exemplaar werd overhandigd aan de toenmalige burgemeester van Amsterdam, Eberhard van der Laan, in maart 2015.

Jongste kind

Jacoba wordt geboren vlakbij Bandoeng (Nederlands-Indië) als de jongste van drie kinderen in het gezin van Hermannus van Tongeren (1876-1941) en Jeanne van Tongeren-Holle (1870-1958). Moeder Jeanne is onderwijzeres. Vader Hermannus is KNIL-militair en dient bij de genie. Moeder Jeanne kan de opvoeding van een derde kind niet aan. Zij had eigenlijk niet meer dan twee kinderen gewenst. Als Hermannus in 1909 wordt uitgezonden naar de provincie Atjeh om bruggen te bouwen, neemt hij hun dochtertje Jacoba (6)

'Jacoba groeit op in een geïsoleerde mannenwereld, te midden van militairen, meer als jongen en soldaat'

met zich mee. Daar in de jungle van Sumatra komt zij samen met haar vader en een baboe (kindermeisje) te wonen in een verplaatsbare dienstwoning. Hermannus voedt haar zo goed op als hij kan, met een groot verantwoordelijkheidsgevoel en de discipline hoog in het vaandel. Zo groeit Jacoba op in een geïsoleerde mannenwereld, te midden van militairen, meer als jongen en soldaat. Jacoba's unieke leiderskwaliteiten vormen zich al in haar kindertijd.

In 1916 komt er een einde aan Jacoba's verblijf in Nederlands-Indië. De Van Tongerens keren terug naar Nederland. Hermannus vestigt zich in de Johannes Verhulststraat in Amsterdam met zijn gezin. Jacoba is dan dertien jaar oud. Ze bezoekt het gymnasium.

Na de middelbare school volgt Jacoba een verpleegstersopleiding. Als ze in 1928 ernstig ziek wordt vanwege een streptokokkeninfectie, kan ze geen eindexamen doen. Haar vader huurt een huis in het landelijke Groenekan, waar ze door een huishoudster wordt verzorgd. Na acht jaar kuren, verblijft Jacoba voor enige tijd in Amersfoort in de zogenaamde TBC-lighallen. Het is daar dat zij bevriend raakt met verpleegster Nel Wateler. In 1937 keert Jacoba met Nel terug naar Amsterdam, waar ze gaan samenwonen in de Antillenstraat.

Boven: Jacoba van Tongeren, jaartal onbekend.
Rechterpagina: Jacoba van Tongeren, waarschijnlijk in het Vondelpark in de jaren dertig.

Jacoba's vader wordt na het afsluiten van zijn militaire carrière actief in het openbare leven. Zo staat hij vanaf 1929 als grootmeester aan het roer van de Orde van Vrijmetselaren in Nederland. In 1937 wordt Hermannus, vanwege zijn verdiensten voor het KNIL, benoemd tot generaal-majoor.

Wanneer Adolf Hitler aan de macht komt in Duitsland, laat Hermannus Tongeren zich in het openbaar regelmatig kritisch uit over de racistische nazipolitiek. Aangezien de vrijmetselarij streeft naar internationale verbroedering, individuele geestelijke vrijheid en persoonlijkheidsvorming, staan Hermannus' idealen lijnrecht tegenover het nazistische gedachtegoed. Het nationaalsocialisme op zijn beurt beschouwt de vrijmetselaarsgedachte als verdorven en verwerpelijk.

Vader en dochter Van Tongeren hebben een sterke onderlinge band. Tussen hen bestaat een diep vertrouwen. Dat zij beiden na de Duitse inval de kant van het verzet kiezen, is niet meer dan vanzelfsprekend.

Verzetskrant

Kort na de Duitse inval zoekt een onbekende contact met Jacoba. Het is een jonge Amsterdammer die rondloopt met plannen om een verzetskrant op te zetten. Deze moet *Vrij Nederland* gaan heten. De jongeman doet een dringend beroep op de Van Tongerens. Kunnen zij hem helpen aan de juiste contacten en middelen? Jacoba gaat in op het verzoek en zij wordt de liaison tussen haar vader en de mensen achter *Vrij Nederland*. Hermannus ondersteunt de oprichting van de verzetskrant zowel financieel als door het activeren van zijn contacten binnen de vrijmetselarij. Hij stelt ook zijn typemachine ter beschikking van de redactie. Op 31 augustus 1940 verschijnt het eerste gestencilde exemplaar van *Vrij Nederland*.

De eerste generatie verzetsmensen is onervaren en overmoedig. De wreedheid van het naziregime wordt onderschat. Velen zijn loslippig. In het voorjaar van 1941 worden vrijwel alle medewerkers van *Vrij Nederland* opgepakt en in detentie geplaatst, een aantal van hen wordt gefusilleerd. Jacoba moet onderduiken en verbreekt alle contacten met de verzetskrant.

Haar vader is al in oktober 1940 gearresteerd en gevangengezet vanwege zijn functie bij de Vrijmetselaren. In maart 1941 wordt hij overgebracht naar een Duits concentratiekamp, waar hij nog diezelfde maand komt te overlijden als gevolg van ziekte en uitputting.

Vanwege de arrestatie van haar medeverzetsstrijders van *Vrij Nederland* en de dood van haar vader overweegt Jacoba voorjaar 1941 om het verzet maar op te geven. Het is in diezelfde periode dat zij op een vroege ochtend met de trein op weg ►

Boven: 'Ik houd van Holland', blad uit het album van Jacoba van Tongeren. Lente 1941 lijkt ze de moed te verliezen als al haar medestrijders van Vrij Nederland zijn opgepakt en haar vader in Sachsenhausen is omgekomen. Foto: Rogier Veldman. Hiernaast: Jacoba ontwierp een code, voor groepsleden en onderduikers, waarin letters in cijfers werden veranderd. Deze code heeft vele honderden mensenlevens gered. Foto: Rogier Veldman.

is naar een geheim adres waar een neergeschoten Engelse piloot wacht op zijn persoonsbewijs. Jacoba kampt met sombere gedachten, terwijl de trein door het Hollandse landschap raast. Ze ziet de bloeiende bollen velden en realiseert zich dat ze Nederland niet aan zijn lot kan overlaten.¹ Het werk van haar vader moet worden voortgezet. Al maanden eerder, in het jaar 1940, is Jacoba zich meer en meer met verzetwerk gaan bezighouden. Ze kan daarbij rekenen op de goedkeuring van haar vader, die haar een tweetal adviezen meegeeft. Hermannus leert haar: 'Maak een plan! Wat wil je bereiken met je verzetsacties?' En: 'Gebruik dus nooit namen! De verzetsgroep die namen gebruikt, brengt mensenlevens in gevaar!'

Na de arrestatie van de medewerkers van *Vrij Nederland*, realiseert Jacoba zich nog beter de ernst van deze raad. Als zij medio 1941 een eigen verzetsgroep opricht met als oogmerk het verzorgen van onderduikers, zet ze alle namen van onderduikers en haar medewerkers om in cijfers. Hiervoor hanteert zij een militaire codeermethode die ze geleerd heeft van haar vader. Vanaf dan spreken alle leden van haar groep elkaar aan met een getal. Jacoba zelf hanteert het getal 2000 als codenaam.

Bonnenkoningin

Bij het uitbreken van de oorlog was Jacoba kerkelijk maatschappelijk werkster. In 1941 zet Jacoba vanuit Amsterdam een landelijk netwerk binnen de hervormde kerk op, waarbij ze volledige steun ontvangt van de Centrale Kerkenraad. Groep 2000 gaat zich toeleggen op hulp aan onderduikers, zoals Joden, verzetsstrijders en jonge mannen die niet in Duitsland tewerkgesteld wensen te worden. De groep verschaft valse persoonsbewijzen aan onderduikers. Vooral groepsleden Gerrit Jan van der Veen en Frieda Belinfante blinken hierin uit. De groep organiseert ook onderduikadressen en levert voedselbonnen. Deze worden buitgemaakt door de knokploeg van de groep, gespecialiseerd in het overvallen van distributiekantoren. Jacoba laat een speciaal bonnenvest maken, waarmee ze vijfduizend voedselbonnen tegelijk over straat kan vervoeren. Ze bezoekt vaak ook zelf onderduikers om voedselbonnen af te leveren. Zo raakt zij bekend als De Bonnenkoningin. Anno 1944 zijn circa 4.500 onderduikers in de regio Amsterdam voor voedsel geheel afhankelijk van de hulp van Groep 2000. Jacoba deelt de kaart van Amsterdam op in wijken. Groepsleden ontmoeten elkaar rond lunchtijd in wijkgebouwen van de hervormde kerk om voedselbonnen en adressen uit te wisselen. Tot de verzetsactiviteiten van Groep 2000 behoren naast een koeriersdienst ook een persdienst en een illegaal radiozendstation. Een groep verstuurt voedselpakketten naar gevangenen in Westerbork en Duitse concentratiekampen. Hierbij speelt groepslid Truus Wijsmuller een grote rol. In '44 wordt Jacoba uitgenodigd om, namens Groep 2000, zitting te nemen in de Raad van Verzet (RVV), het overkoepelend orgaan van verzetsorganisaties. Jacoba bezoekt de geheime vergaderingen van de RVV zelf of laat zich vertegenwoordigen door de leider van de knokploeg. Ook werkt Jacoba nauw samen met Henk Dieneske, hoofd van de Landelijke Organisatie voor hulp aan Onderduikers in Noord-Holland. Al in 1940 heeft Jacoba's vader met zijn vooruitziende blik een bedrag van 600.000 gulden bijeengebracht vanuit de kringen van de vrijmetselarij.² Met dit geld kan Jacoba niet alleen

¹ Jacoba van Tongeren en de onbekende verzetshelden van Groep 2000, p. 128. Zie ook afbeelding.

² Dit bedrag zou nu ongeveer vijftien keer zoveel waard zijn, zo'n 4 miljoen euro.

het werk van Groep 2000 financieren, maar ook geeft zij 'startsubsidies' aan de verzetskrant *Vrij Nederland*, aan de Persoonsbewijzen Centrale en aan het Nationale Steunfonds. Vanaf medio 1944 ontvangt de groep tevens forse bijdragen vanuit de hervormde kerk.

Ethische dilemma's

Jacoba van Tongeren was een bijzondere vrouw met een ijzeren discipline en een bezielende geestkracht. Ze liet zich leiden door het evangelie en deelde haar geloof met leden van haar verzetsgroep. Ze betitelde haar werk in het verzet als 'vredeswerk in oorlogstijd' en wilde zoveel mogelijk gewelddoos verzet plegen. Jacoba beseftte dat het verzetswerk zowel geestelijke als ethische dilemma's inhield. Daarom organiseerde zij tweewekelijkse bijeenkomsten onder leiding van

'Prins Bernhard sprak tot Jacoba: "Aan u zijn tien generaals verloren gegaan!"'

Amsterdamse predikanten waarbij vragen aan de orde kwamen als: 'Mag ik stelen, dan wel liegen, dan wel doden?' In 2017 besloot de Protestantse Kerk Amsterdam haar met een tweejaarlijkse Jacoba van Tongeren-lezing te eren en haar gedachtegoed levend te houden.

Jacoba bezat een uitzonderlijk talent voor organiseren. Zij leidde haar groep strak, met een duidelijke hiërarchie. Haar zelf bedachte en unieke code is een goed voorbeeld van haar creativiteit en organisatie. Toen de grote verzetsman Henk van Randwijk, voorzitter van de Raad van Verzet, haar voorhield dat een vrouw geen verzetsgroep kan leiden, liet zij zich niet wegsturen en hierin werd ze door andere verzetsleiders gesteund. Na de bevrijding in juli 1945 rapporteerde zij met een verslag van bijna honderd bladzijden aan de opperbevelhebber van de Binnenlandse Strijdkrachten, Prins Bernhard. Toen deze vernam wat Groep 2000 tot stand had gebracht, sprak hij tot Jacoba: 'Aan u zijn tien generaals verloren gegaan!'

Jacoba heeft haar verzetsgroep met groot leiderschap succesvol geleid. De menselijke verliezen binnen de verzetsgroep zijn tot een minimum beperkt gebleven. Mede dankzij de code en alle discretie heeft het merendeel van de onderduikers de oorlog overleefd. Maar alle spanningen en het verlies van haar vader, haar broer en vele anderen eisten van Jacoba een zware tol. De longziekte die haar in de dertiger jaren had gedwongen om langdurig te kuren, stak na de oorlog de kop weer op. Ten gevolge hiervan kwam Jacoba vanaf de jaren vijftig tot haar dood in 1967 vrijwel permanent op bed te liggen.

Schuldgevoelens

Haar leven kende nog een andere tragische kant. Het feit dat haar moeder haar niet accepteerde en haar verbande naar het oerwoud heeft Jacoba veel pijn gedaan. Wat ze vooral heeft moeten missen was moederlijke warmte. Na de oorlog werd de uitgeputte Jacoba liefderijk verzorgd door haar hartsvriendin Nel Wateler. De twee verhuisden naar Bergen. En steeds weer maakte Jacoba zichzelf het verwijt dat ze te weinig Joden had gered, dat ze te weinig had gedaan. Ze kampte ook met schuldgevoelens omdat ze de beruchte fusillade in Amsterdam op 12 maart 1945 niet had weten te voorkomen. Daar, aan het Weteringplantsoen, schoten de nazi's vlak voor de bevrijding dertig onschuldige burgers dood, voor de ogen van het publiek, bij wijze van represaille.

Op 9 maart 1945 waren de nazi's Jacoba's kantoor binnengevallen, waar ze de complete onderduik-administratie hadden aangetroffen. Voor de Gestapo was die informatie echter onleesbaar. Op dat moment lag de sleutel van de geheime code daar verborgen onder de vloer. Dit feit was de nazi's echter niet bekend en zolang zij niet onder de vloer keken, ondernam Jacoba geen actie. Tegen haar bevel in, voerden vier leden van haar knokploeg een gewapende overval op het kantoor uit met als doel de sleutel van de code in veiligheid te brengen. Bij de schietpartij die daarop

Jacoba had als bijnaam De Bonnenkoningin, omdat zij zelf voedselbonnen rondbracht en een vest had waarin ongemerkt duizenden voedselbonnen konden worden vervoerd. Foto: Rogier Veldman.

Op 4 mei 2016 werden zes bruggen in Amsterdam vernoemd naar vrouwelijke verzetshelden. De auteur van dit artikel, Paul van Tongeren, poseert op de brug die naar zijn tante is vernoemd. Naast hem zijn echtgenote Els. Foto: Mieke Baracs.

ontstond werd een Duitse officier dodelijk getroffen. Hierop nam het nazigezag in Amsterdam wraak op wrede wijze.

Jacoba voelde zich haar leven lang medeschuldig aan de dood van die dertig slachtoffers. In gewetensnood zocht ze in de zestiger jaren contact met de bekende radio-dominee Alje Klamer. Deze omroepastor voerde gesprekken met Jacoba en raadde haar aan om haar oorlogstrauma van zich af te schrijven. Op zijn advies schreef zij hem talloze persoonlijke brieven, haar oorlogsmemoires. Deze bevatten uiteindelijk driehonderddertig handgeschreven bladzijden. Klamer stuurde Jacoba's geestelijke erfenis vlak voor haar dood op naar het archief van de Vrijmetselaren. Daar werden Jacoba's herinneringen opgeborgen in een diepe kast.

In 1990 ontving Jacoba van Tongeren postuum de Yad Vashem-onderscheiding van de staat Israël als Rechtvaardige onder de Volkeren. Intussen

was de verzetsrol die zij had gespeeld in Nederland compleet in de vergetelheid geraakt. De historicus Loe de Jong noemt haar naam wel een aantal keren in zijn standaardwerk *De Bezetting*, maar de aandacht is summier. De Jongs definitie van 'verzet' omvat met name 'gewapend verzet'. Hij beschrijft vooral de inzet van stoere mannen die sabotage en spionage pleegden. Hulp aan onderduikers wordt door hem niet gerekend tot verzet, omdat dat werk geen rechtstreekse afbreuk deed aan de bezetter. Anno 2018 wordt daar anders over gedacht.

Genegeerd

Loe de Jong prijst wel uitgebreid de verdiensten van Henk van Randwijk, Jacoba's voornaamste tegenspeler in 1944-1945 bij de Raad van Verzet. Waar De Jong Van Randwijk alom als grote verzetsstrijder eert, wordt Jacoba geheel genegeerd. Naar het Nederlandse volk wordt het beeld gecreëerd dat een vrouw geen verzetsgroep zou kunnen leiden. Deze opvatting en met name de ontkenning van haar verdiensten, hebben Jacoba diep gekwetst. Het ging haar niet om eer of bekendheid. Maar het feit dat de leden van haar Groep 2000 na de oorlog geen enkele erkenning ontvingen, trok ze zich zeer aan.

Het heeft dus een haar gescheeld of niemand had ooit meer van Jacoba en Groep 2000 gehoord. Zij leken te eindigen als een voetnoot in de historie. Bij de boekpresentatie in De Rode Hoed op 21 maart 2015 gaf burgemeester Van der Laan Jacoba en haar honderdveertig groepsleden wel de erkenning die ze verdienden. Kort daarna nam de Amsterdamse gemeenteraad het besluit om een brug naar Jacoba te vernoemen.

Dagblad *Trouw* vroeg de toenmalig directeur van het NIOD, Marjan Schwegman, haar lezing tijdens de boekpresentatie te bewerken tot een essay over de onderbelichte rol van vrouwelijke verzetsstrijders tijdens de Duitse bezetting. Mede dankzij Schwegmans betoog is er binnen Nederland een nieuwe belangstelling ontstaan voor de rol die vrouwen hebben gespeeld bij de strijd tegen de nazi's.

In het jaar 2016 hebben honderden Amsterdamse schoolkinderen kunnen genieten van de vertelvoorstelling *De Bonnenkoningin* door Stadsverteller Karel Baracs, met nagesprek met Paul van Tongeren. Deze indrukwekkende schoolvoorstelling over het leven van Jacoba werd gemaakt op basis van het boek dat in 2015 uitkwam. In 2018 werd deze voorstelling op film vastgelegd ten behoeve van het geschiedenisonderwijs.

Jacoba is bij de geschiedschrijving over de oorlog over het hoofd gezien, vanwege haar bescheidenheid, en omdat ze vrouw was. Dat zij bekend was als '2000' en niet als Jacoba, droeg ook bij aan haar onbekendheid. Jacoba overleed onbekend en vergeten in 1967. ■

Verder lezen en kijken

Jacobavantongeren.nl, met onder meer de filmregistratie van de schoolvoorstelling *De Bonnenkoningin*, met nagesprek en kijkwijzer.

Jacoba van Tongeren en de onbekende verzetshelden van Groep 2000 (1940-1945), Paul van Tongeren en Trudy Admiraal, vijfde uitgebreide druk (Aspekt 2018).

Dvd met filmregistratie van de boekpresentatie op 21 maart 2015 en zeventien korte interviews met nabestaanden van Groep 2000.

Vrouwenlexicon, lemma over Jacoba van Tongeren.

Juffrouw 2000, Jacoba van Tongeren, vergeten verzetsvrouw, *Vrij Nederland* 18 maart 2015, www.vn.nl/juffrouw-2000/.

Jacoba van Tongeren, Verzetsstrijdster tegen wil en dank, Marjan Schwegman, directeur NIOD, lezing bij boekpresentatie 21 maart 2015, tiny.cc/K5MSJVT.

Hoe vrouwen uit het verzet verdwenen, essay van Marjan Schwegman, *Trouw* 18 april 2015.

Beknopt Historisch Verslag van de werkzaamheden van Groep 2000, door Jacoba van Tongeren (1946), www.niod.nl, via rubriek Bibliotheek.